

MENDÖL TIBOR GEOGRÁFIÁJA

BECSEI JÓZSEF

GEOGRAPHY OF TIBOR MENDÖL

Tibor Mendöl (Nagyszénás, 05 May 1905 – Budapest, 21 August 1966), geographer, professor, member of the Hungarian Academy of Sciences, DSc. He studied in Budapest, worked at the University of Debrecen, than Budapest. He is one of the most important Hungarian human geographers, he had dealt with settlement geography and regional geography.

In this paper I deal with the next questions:

- 1. How I got in contact with the geography of Tibor Mendöl, because I am not a „Mendöl-pupil” and I have not met him*
- 2. The preludes – basic pillars of the geography of Mendöl*
- 3. Life work and the model of city structure*

Mendöl started to deal with the settlements of Alföld (Great Hungarian Plain), especially in the papers of „Geography of Szarvas”, „Landscape and man” and „General Human Geography”. His main book is the „General Settlement Geography”, the base work of Hungarian settlement geography. First of all, he dealt with the geographical problems of the towns of Alföld, with its special structure. The traditional towns have special morphology, street structure, functional areas and the special outskirt system, the „Tanya-system”. Mendöl combined the morphologic and functional view in functional morphology.

Mendöl Tibor (Nagyszénás, 1905. máj. 5. – Budapest, 1966. aug. 21.) földrajztudós, egyetemi tanár, az MTA tagja, a földrajztudományok doktora

(posztumusz 1967). Tanulmányait a budapesti tudományegyetemen végezte. 1927-ben a debreceni egyetem Földrajzi Intézetében Milleker Rezső mellett lett tanársegéd. A 30-as évek első felében a Sorbonne ösztöndíjasa volt, és tanulmányútjain bejárta Európa nagy részét. A 30-as évek második felétől jelentek meg a magyar városokról újszerű, a morfológiai és a funkcionális szerkezet közötti összefüggésekre rávilágító tanulmányai (*MENDÖL 1928, 1932, 1936*). 1940-től a budapesti tudományegyetem emberföldrajzi tanszékének rendes tanára, a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke. Ez időben ismerte fel és mutatott rá a német szakirodalomnak a magyar-, közelebbről az alföldi városokról való téves történeti-földrajzi felfogására (*MENDÖL 1943*). A II. világháború után Bulla Bélával megírta a Kárpát-medence földrajzát, majd a Szovjetunió c. kötet számára annak földrajzát (*BULLA – MENDÖL 1945, MENDÖL 1948*). Emellett az időközben általános gazdaságföldrajzi tanszékké átszervezett tanszék hallgatói számára több jegyzetet is írt (Általános gazdasági földrajz, Emberföldrajz, Magyarország gazdasági földrajza, stb.). A Szovjetunió településföldrajzáról is készített tanulmányt (*MENDÖL 1954*). Településföldrajzi munkásságában olyan szintetikus felfogáshoz jutott el, amelynek elméleti és módszertani alapjai e tudományág további fejlődéséhez is alapot nyújtanak (*MENDÖL 1946*). 1963-ban jelent meg főműve, az Általános településföldrajz, melyért 1964-ben megkapta az MTA nagydíját.

1.-2. kép: Keller József és Lettrich Edit
 Picture 1-2. Portrait of József Keller and Edit Lettrich

1. HOGY KERÜLTEM KAPCSOLATBA A MENDÖLI GEOGRÁFIÁVAL?

E kérdés kapcsán több jelentős eseményről kell szólnom. Az Orosházi Táncsics Mihály gimnázium tanulójaként a földrajz tanárom, Keller József, aki Mendöl Tibor hallgatója volt teremtette meg a lehetőségét annak, hogy Mendöl egyetemi jegyzeteit tanulmányozzam. Középiskolai tanárként az aspiránsvezetőm Letterich Edit lett, aki Mendöl tanítványa volt, továbbá magáénak fogadta el a professzor elméleteit. Később (1981) módomban állt

támogatni a Szarvas földrajza c. tanulmány újbóli kiadását. Kezdeményeztem és támogattam a Die Stadt im Karpatenbecken c. könyv, magyarra fordítását, melyet a tudós szülőfalujának önkormányzata adott ki 2000-ben. Végül az 1966-ban megjelent A tanyai település néhány kérdéséről c. tanulmányomhoz hozzászólt Mendöl Tibor is, s ez volt az utolsó írása.

1. ábra: Die Stadt im Karpatenbecken (Város a Kárpát-medencében)
Figure 1. Sleeves of the book “City in Carpathian Basin”

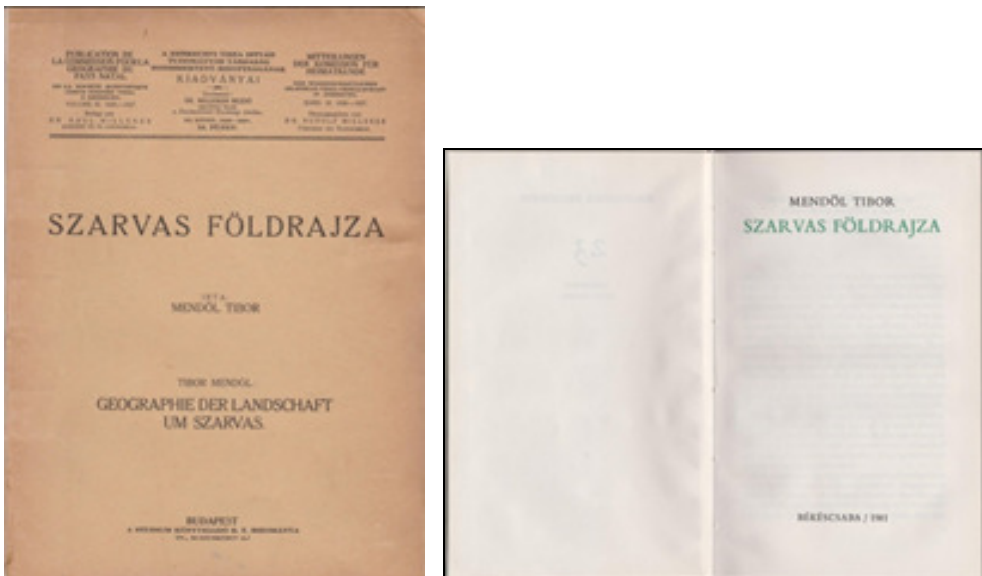

2. AZ ELŐZMÉNYEK – A MENDÖLI TUDOMÁNYOS ÉPÍTKEZÉS TÉNYEI

Mendöl Tibor tudományos tevékenységének vizsgálatakor azokat a fő forrásokat kell megjelölnünk, amelyekből táplálkozott. Tudományos vizsgálatait az alföldi települések vizsgálatával kezdődtek, ezen belül is elsősorban az alföldi városok problémái foglalkoztatták, így a paraszttársadalom által teremtett településformákkal került kapcsolatba. Ezeket a településeket nem kívülállóként ismerte, hanem maga is lakója volt azoknak, így első és legmélyebb élményei az alföldi agrárvárosi világból táplálkoztak. Kutatásai és külföldi tanulmányújtjai során szerzett ismeretei, illetve az által feltárt tudományos eredmények végső soron szintetizáláskor a „mendöli tudományosságot” eredményezték. Ezek közül különösen a következőket kell kiemelnem.

Az első műve a *Szarvas földrajza*, amely olyan elméleti és módszertani elemeket tartalmaz, amelyek példák a *komplex geográfiai szemlélet* alkalmazására, amelyben az ember (a társadalom), az emberi tevékenységek (funkciók), e működés feltételeit biztosító térbeli (morfológiai) berendezések és eszközök egymással és a természeti tájjal kölcsönkapcsolatban, a történelem folyamán állandó változásban működnek, s így töltik ki az ember által átalakított teret.

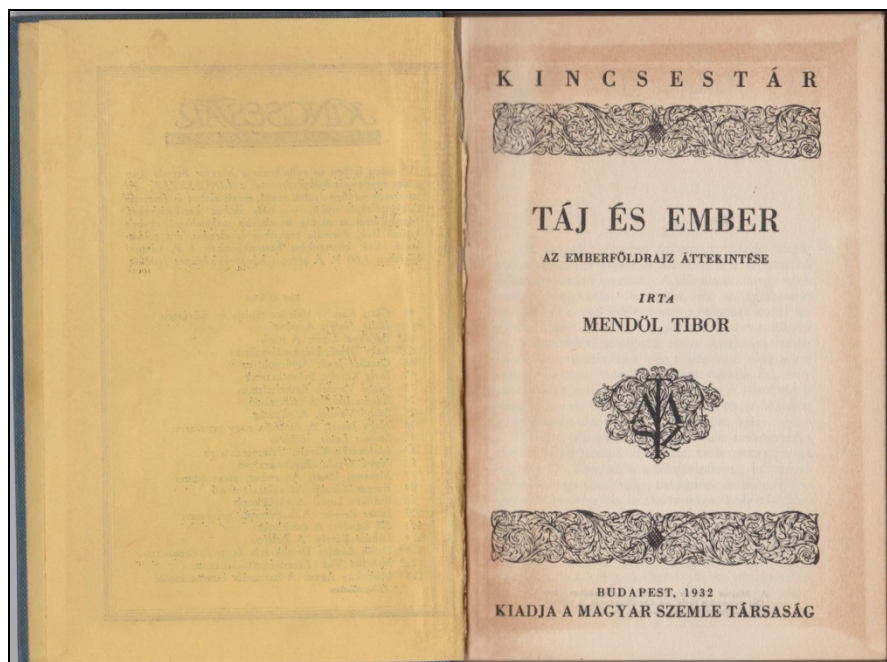
2. ábra: A Szarvas földrajza könyv borítója
Figure 2. Sleeve of the book “Geography of Szarvas”

A Táj és ember című művében már az alábbi kérdéseket fogalmazta meg:

- a népesség szaporodásával a táj kihasználásának intenzívebb formája szükséges, ami gazdasági téren *munkamegosztás*, ami a *foglalkozási ágak* elkülönülésében nyilvánul meg, *társadalmilag osztályok* kialakulása;
- bár a társadalom szerkezetének is jelentős szerep jut a táj és ember kölcsönviszonyában, a gazdasági élet szerkezete még jelentősebb tényező s ezért a *gazdasági munkamegosztás*, a *foglalkozások differenciálódása* jobban érdekel, mint a társadalomé;
- a tájon belül élő népesség egyéni hajlam és képesség szerint végbemenő munkamegosztását a *tájak tájelőny (területi munkamegosztás) szerinti munkamegosztása* követi;
- a milió hatása az emberre elvezeti a helyi és helyzeti energiák megfogalmazásáig, ezek válnak emberföldrajzi tényezővé.

3. ábra: Táj és ember című könyv borítója
 Figure 3. Sleeve of the book "Landscape and Man"

Ha a mű lényegét szeretnénk meghatározni, akkor az emberföldrajz tárgyát, célját is kapjuk, ez pedig a természet és társadalom kölcsönhatásainak történeti szemléletű vizsgálata egy kitüntetett téregységben. „Az ember igényeinek kielégítése közben sokszor kénytelen a milió adottságain változtatni, belenyúl a táj életébe, módosítja annak képét, s így a tájnak valóban dinamikus tényezőjévé válik. Sőt, mivel ezek a változások aránytalanul gyorsabbak, mint az emberen kívül álló erők létrehozta változás, az ember időszemléletében a földfelszíni élet egyetlen dinamikus tényezője maga az ember.” Adva van tehát társadalomtudományi oldalról a természeti környezet társadalmi fejlődésre gyakorolt hatásának elismerése, de annak tagadása, hogy ez lenne a döntő hatás, és adva van földrajzi oldalról a társadalom tájformáló hatásának elismerése: azaz adva van, a két oldalt összegezve, a kölcsönhatások elismerése.

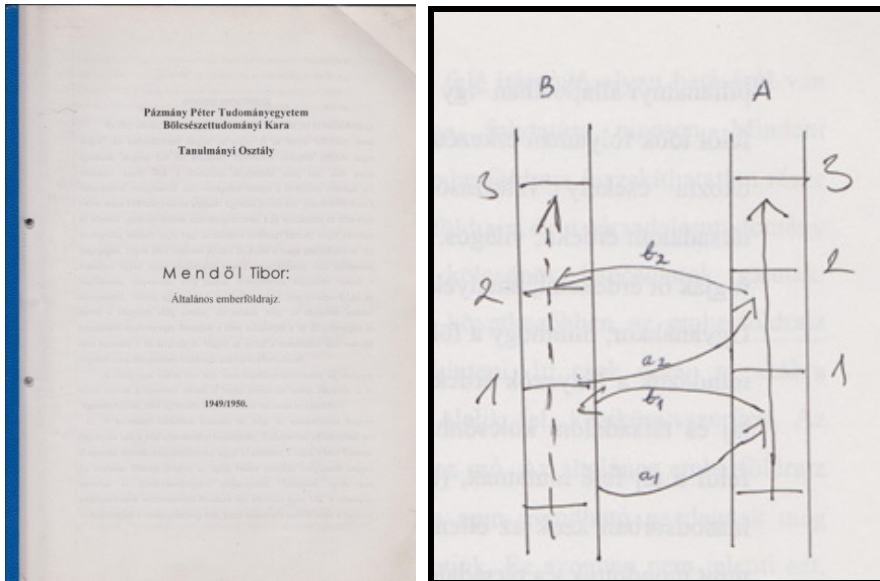
Ennek szemléltetésére készített egy egyszerű ábrát, a tudományos elméletét pedig az Általános emberföldrajz c. egyetemi jegyzetében fogalmazta meg.

Első tétel: „Az ember igényeinek kielégítése közben sokszor kénytelen a milió adottságain változtatni, belenyúl a táj életébe, módosítja annak képét, s így a tájnak valóban dinamikus tényezőjévé válik.

Második tétel: Sőt – mivel ezek a változások aránytalanul gyorsabbak, mint az emberen kívül álló erők létrehozta változás – az ember időszemléletében a földfelszíni élet egyetlen dinamikus tényezője maga az ember.”

Harmadik tétel: Adva van tehát társadalomtudományi oldalról a természeti környezet társadalmi fejlődésre gyakorolt hatásának elismerése, de annak tagadása, hogy ez lenne a döntő hatás, és adva van földrajzi oldalról a társadalom tájformáló hatásának elismerése: azaz adva van, a két oldalt összegezve, a kölcsönhatások elismerése.

4. ábra: Általános emberföldrajz könyv borítója és jelmagyarázata *
Figure 4. Sleeve and a figure of the book “General Human Geography”

* Az „A” oszlop a társadalmat, „B” a tájat jelenti.

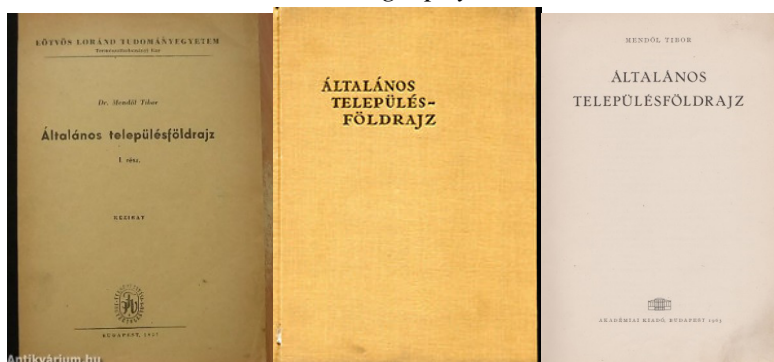
3. AZ ÉLETMŰ ÉS A KLASSZIKUS VÁROSSZERKEZETI MODELL

A francia tájmonográfia: részletes vizsgálatok alapján eljut az általánoshoz. (Vidal de la Blache)	A német általános emberföldrajz, benne az általános településföldrajz és a településmorfológia. (F. Ratzel és Otto Schlüter)
--	--

A két szemlélet megismerése és „A földrajztudomány az ókortól napjainkig” c. egyetemi jegyzetben való megfogalmazása alapján jut el az életműhöz.

5. ábra: Az általános településföldrajz című könyv különböző kiadásai
 Figure 5. Sleeves of different editions of the book “General Settlement Geography”

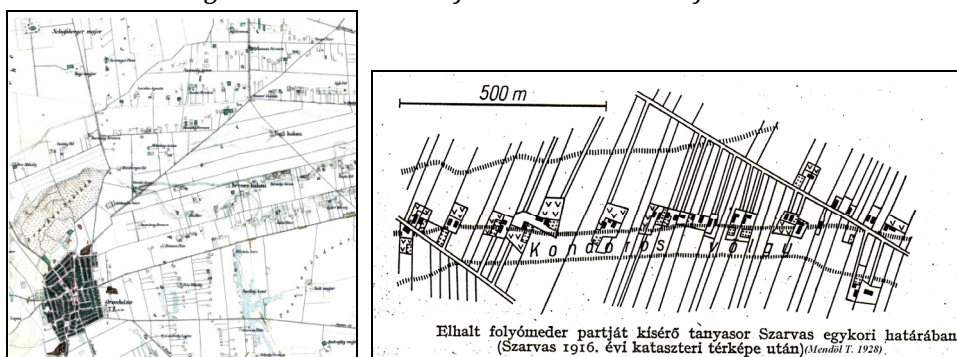

3.1. AZ ALFÖLDI VÁROS ÉS SAJÁTOSSÁGAI

3.1.1. Az alföldi város tanyás város

Az alföldi város kérdéseivel a harmincas évek végén főként Erdei Ferenc és Mendöl Tibor foglalkozott. Erdei az alföldi várost elsősorban, mint társadalmat értelmezte, véleménye szerint az alföldi város 1. agrárváros és 2. tanyás város. Értelmezésében mindez azt jelentette, hogy az itt élők foglalkozásában a vezető ágazat az agrártevékenység, továbbá a zárt település és a tanyavilág népessége egy társadalmi egységet alkot. Mendöl a település és a táj viszonyát értelmezve úgy vélekedett, hogy a tanya önálló település, továbbá az alföldi városok struktúráját elemezve el különítette egymástól a kül- és a belterületet (6. ábra).

6. ábra: Orosháza határának részlete
 Figure 6. Some details from the outskirts of Orosháza

Forrás: II. katonai felmérés 1869

Ebben az értelmezésben viszont már közel sem mutatkoztak annyira agrárjellegűeknek az alföldi városok, mint ahogy azt Erdei állította. Ettől függetlenül azonban sommásan azt mondhatjuk, hogy az agrárelem jelenléte

meghatározta az alföldi városok legfontosabb morfológiai jegyét, amelynek fő vonása az volt, hogy az alföldi városok szerkezetileg egy kisebb-nagyobb kiterjedésű *városi elemből és egy faluból tevődtek össze*, amely utóbbiak a külterületen a *tanyaövezetben* folytatódtak. Az alföldi város nemcsak morfológiailag, hanem a morfológiai elemeket meghatározó *társadalmi csoportok alapján is egymástól jól elkülöníthető övezetekre tagolódtak*.

3.1.2. Az alföldi város sajátos szerkezete

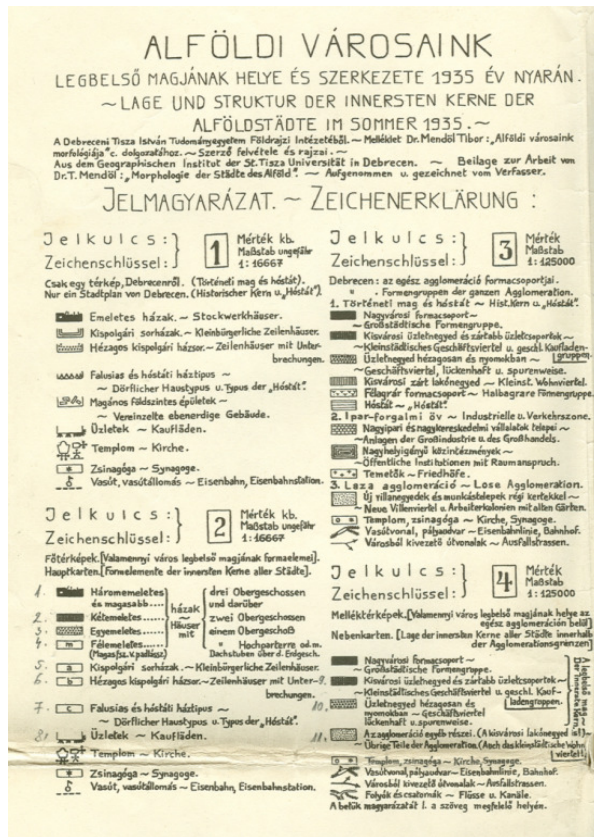
Mendöl miután statisztikai adatok, még az 1930-as népszámláláskor is csak kerületi bontásban álltak rendelkezésre, arra kényszerült, hogy egy nagyon fontos tapasztalati tényről általánosítsa. Nevezetesen: miután maga is alföldi településben nevelkedett, s ott dolgozott, valamint erről írta első jelentős dolgozatát, a Szarvas földrajzát, így hát belülről ismerte ezeknek a településeknek a tulajdonságait, másrészt azokat járva azt tapasztalta, hogy bizonyos formák mögött csaknem minden esetben ugyanaz a belső tartalom (foglalkozás, azonos, vagy hasonló életmód, funkció) húzódik meg. Továbbá: már korábban is vitatkozott azzal a felfogással, amely szerint „...valamennyi alföldi város óriásfalu, vagy ha úgy tetszik: parasztváros, s így élesen elkülöníthető, egységes, szinte egyedülálló csoportot alkot nemcsak a felvidéki vagy erdélyi, hanem a dunántúli kisebb, de városiasabb városokkal szemben is, ilyen merev fogalmazásban túlzás.” A földrajzi értelemben vett városi terület a város közigazgatási területével éppen az alföldön nem azonos, hiszen itt a közigazgatási határon helyezkednek el a tanyák, amelyek külön világot jelentenek. Így hát a közigazgatási területre számított adatok eltorzítják az alföldi városok jellegét. A városok valódi területére számított adatokból viszont kiderül, hogy alföldi városaink kisebbek, nem is annyira parasztvárosok, főleg pedig nem annyira egyformák, mint ahogy az a tudományos és hétköznapi életben elterjedt.

A jelzett tudományos folyamatok, az európai tapasztalatok, valamint a hazai körülmények arra kényszerítették, hogy olyan új módszerhez folyamodjon, amely ez ideig ismeretlen volt. A vizuálisan megtapasztalható lakóházak, vagy más épületek (üzletek, gyárak, stb.) külső megjelenéséből nagy biztonsággal lehet arra következtetni, hogy ott kik élnek, milyen az ott folyó élet, milyen funkciók hozták létre, működnek ott. A szükséges statisztikai adatok hiányában arra kényszerült, hogy a látható képet rajzolja térképre.

A morfológiai anyag térképre viteléhez a jelmagyarázatot maga szerkesztette meg, s a hallgatókkal terepgyakorlaton bejárták a számba vett településeket, s elkészítették 28 település térképét, amelyek tartalmazták a felrajzolt morfológiai anyagot, valamint a városok belső magjának a településen belüli helyét (7. ábra). A sok egyedi adat alapján megállapíthatóvá vált, hogy az egyes formák településen belül bizonyos térbeli rendben elhelyezkedve gyakoribbak, vagy éppen kivételesek, amelyek így formacsoportokká állnak össze. A formák rendjét, nomenklatúráját megalkotva olyan kulcsot, vizsgálati módszert adott a településföldrajz kezébe, amely alapján nagy biztonsággal

lehetett a település belső szerkezetének tagolódását megrajzolni, megállapítani a különböző népességcsoportok, tevékenységek (funkciók), valamint formaelemek és formacsoportok térbeli, a településen belüli rendjét.

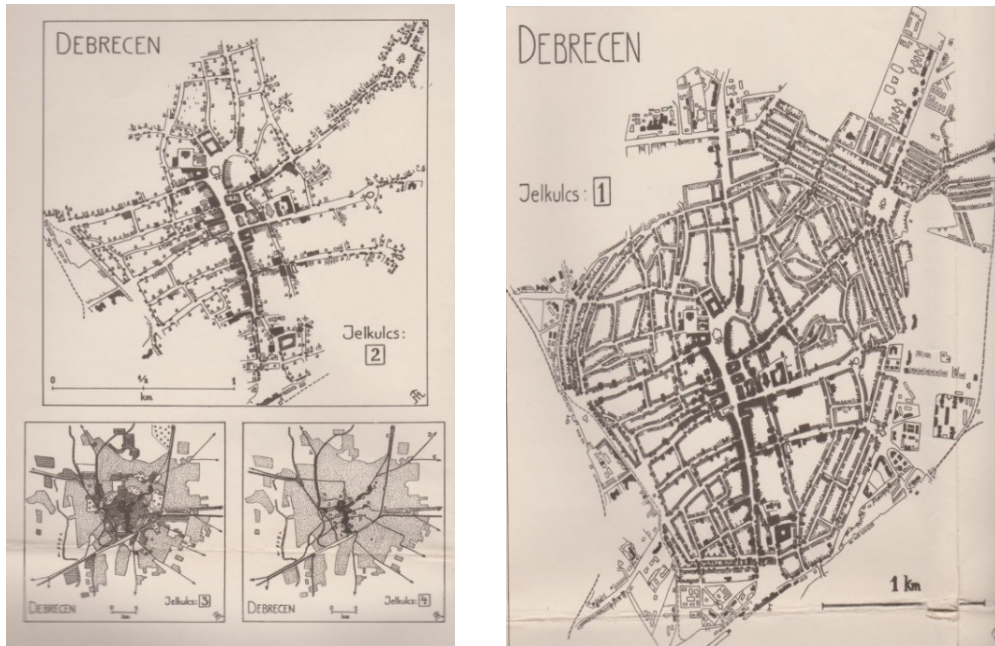
7. ábra: Az alföldi városok morfológiájának jelmagyarázata
Figure 7. Legend for examination of morphology of the Alföld-towns

Forrás: Mendöl T. 1936.

A funkcionális morfológia kategóriáját, mint vizsgálati módszert, Mendöl Tibor vezette be a magyar településföldrajzi irodalomba. „Az európai kultúra területén a foglalkozások differenciáltsága minden tájon nagyjából azonos, legfeljebb az egyes csoportok számaránya különböző; azonban azonos foglalkozáscsoportoknak is tájanként eltérő városmorfológiai jelleg felel meg, minthogy az utóbbin erősen kirajzolódnak az egyes tájak eltérő fizikai sajátosságai és a történelmi múltja. Minél szűkebb kategóriájú tájegységet veszünk azonban vizsgálat alá, annál szorosabb lesz a kapcsolat a városok lakosságának összetétele és morfológiai jellege között; a kettő elemei egymással párhuzamba állíthatók, úgy, hogy egyikről a másikkra következtetni lehet.”

8. ábra: Debrecen funkcionális morfológiája
Figure 8. Functional morphology of Debrecen

Forrás: Mendöl T. 1936.

3.1.3. A magyar városmodell

Mendöl városmodelljében – amit ma már nyugodtan sorolhatunk a klasszikus városmodellek sorába – az alföldi várost közigazgatási szempontból az alábbi nagyobb szerkezeti egységekre bontotta:

- külterület vagy határ, ezen belül:
 - a tanyák övezete,
 - a kertségek övezete;
- a zárt település vagy belterület, amelyen belül megkülönböztetett:
 - városmagot és
 - falusias burkot (9. ábra)

A zárt településen belül olyan *formaelemeket és formacsoportokat* állapított meg, amelyek a települések szerkezetének vizsgálatakor ma is településföldrajzi alapkategóriáknak számítanak. A zárt település formaelemeinek két csoportját vizsgálta:

A zárt település formaelemei

1. Horizontális zártság és vertikális tagoltság

- emeletes házak – Stockwerhäuser
 - három- és többemeletes házak – drei Obergeschossen und darüber

- kétemeletes házak – zwei Obergeschossen
- egyemeletes házak – einem Obergeschossen
- földszintes házak – erdgeschossen
- zárt (kispolgári) házsorok – kleinbürgerliche Zeilenhäuser
- hézagok (kispolgári) házsor – Zeilenhäuser mit Unterbrechungen
- falusias háztípus – dörflicher Haustypus
- hóstáti típus – Typus der Hóstat

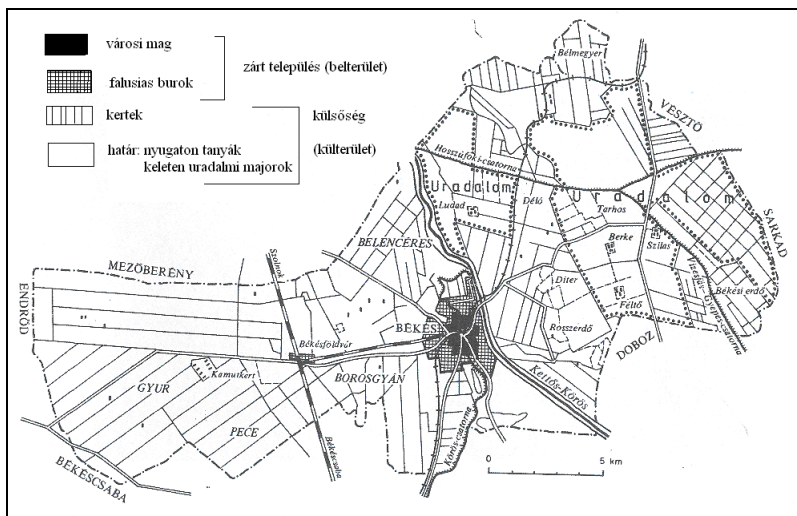
II. Üzletitípusok:

- falusias üzletitípus – dörflicher Kaufladentypus
- lakónegyedek üzletitípusa – Kaufladentypus der Wohnviertel
- piactéri típus – Typus des Marktplatzes
- nagyvárosi típus – großstädtische Typus der Geschäft
- city

A zárt település formacsoportjai

- hóstát
- a falu formacsoportja – dörfliche Formengruppe (ländliche Hülle)
- félagrár formacsoport – halbagrare Formengruppe
- kisvárosi zárt lakónegyed – kleinstädtische geschlossenes Wohnviertel
- kisvárosi üzletnegyed – kleinstädtisches Geschäftsviertel
- nagyvárosi formacsoport – großstädtische Wohnviertel
 - nagyvárosi lakónegyed – großstädtisches Wohnviertel
 - nagyvárosi üzletnegyed – großstädtisches Geschäftsviertel
 - city
- villanegyedek – Villenviertel
- ipar-forgalmi öv – Industrielle und Verkerszone
- nagy helyigényű közintézmények – öffentliche Institutionen mit Raumanspruch

9. ábra: Békés 1939-ben
Figure 9. Békés in 1939

Forrás: Mendöl T. 1939

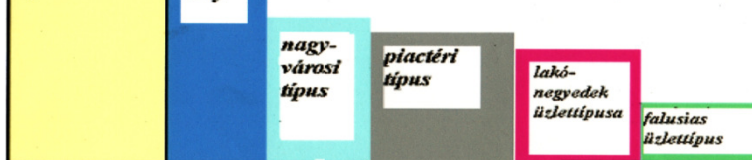
10. ábra: Mendöl féle formaelemek az alföldi városokban
Figure 10. Basic form elements of the towns of Alföld by Mendöl

FORMAELEMEK

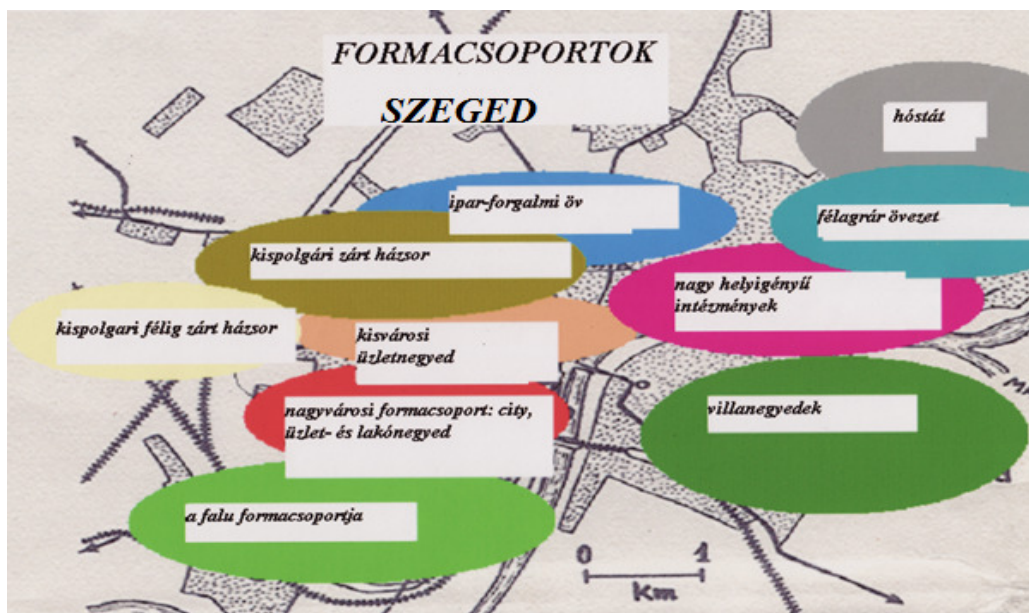
I. Horizontális zártság

II. Üzlet-típusok

11. ábra: Mendöl féle formacsoportok az alföldi városokban
 Figure 11. Basic form groups of the towns of Alföld by Mendöl

ÖSSZEGZÉS

Mendöl Tibor tudományos tevékenységének legalapvetőbb érdeme, hogy Magyarországon megteremtette az emberföldrajzot (társadalmi), azon belül pedig, nemzetközileg is ismert és elismert tudományos eredményeket produkált a településföldrajz területén. Alig múlt húsz éves, amikor megírta az egyik, a komplex geográfiai szemléletre példát adó tanulmányát Szarvasról. Tudományos tevékenységének számos forrása nevezhető meg, amelyek a korbeli nemzetközi tudományos élet legjelentősebb elméletei voltak. Az invenciózus, gondolatgazdag, a tudományosság minden követelményét kielégítő munkásság a ma kutatók számára jelenti a mendöli geográfiát.

IRODALOM

- BULLA B. – MENDÖL T.** (1946): A Kárpát-medence földrajza. Országos Köznevelési Tanács Budapest, 420 p.
- MENDÖL T.** (1928): Szarvas földrajza Debrecen 87 p.
- MENDÖL T.** (1932): Táj és ember. Kincsestár, Budapest
- MENDÖL T.** (1936): Az alföldi városok morfológiája. Közlemények a Debreceni Egyetem Földrajzi Intézetéből. Debrecen. 132 p.
- MENDÖL T.** (1943): Die Stadt im Karpatenbecken. Földrajzi Közlemények LXXI. évf. Budapest, 1-2. sz. pp. 28-41.

MENDÖL T. (1946): A városföldrajz tárgykörei és feladatai. Egyetemi jegyzet, Budapest

MENDÖL T. (1948): A Szovjetunió földrajza. Egyetemi jegyzet, Budapest

MENDÖL T. (1954): A szocialista településföldrajz problémái. Egyetemi jegyzet, Budapest

MENDÖL T. (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó Budapest, 465 p.